

© Р. О. Козленко * 2021

МАРМУРОВИЙ БЮСТ МІТРИ-ТАВРОКТОНА З ОЛЬВІЇ

У науковий обіг уводиться мармуровий бюст Мітри-Тавроктона з розкопок ділянки Р-25 у Верхньому місті Ольвії. Наявність якісно виконаної скульптури Мітри та інших вотивних рельєфів із розкопок Ольвії може свідчити на користь існування мітреума — святилища, пов'язаного з перебуванням у місті римської залоги в другій половині II — першій половині III ст. н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: релігія, культ, святилище, Мітра, римська залога, Ольвія.

Рельєфні мармурові зображення римського часу — рідкісна категорія знахідок для Ольвії. Кожна з них становить значний інтерес з погляду скульптурного мистецтва й археологічного контексту їх виявлення. Особливо це стосується таких виробів, як вотивні рельєфи із зображеннями Мітри-Тавроктона та Фракійського вершника, оскільки вони пов'язані з римською військовою присутністю, вивчення якої є актуальною проблемою в дослідженні Ольвії.

Мітра — багатофункціональний сонячний Бог іранського походження — на початку нової ери був запозичений та адаптований римлянами в ролі найвищого божества таємних містерій¹. Він уособлював космократора й творця людства. Однією з його іпостасей був Мітра-Тавроктон, який, приносячи в жертву бика, дарував світло та життя світові. Тавроктонія — з іконографією принесення сакральної жертви тварини в оточенні зодіакальних знаків і планет та двох геніїв з піднятими й опущеними донизу факелами — символізувала життєвий цикл та могутність божества світла.

* КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології Нижнього Побужжя, НІАЗ «Ольвія» НАН України, ORCID 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net

¹ Докладніше про генезу містерій Мітри, місце їх зародження й поширення та вшанування цього божества в римській армії див.: Cumont 1913, p. 1—29, 39—57; Daniels 1975, p. 459—474; Speidel 1980, p. 4—18, 38—45; Najdenova 1989, S. 1397—1422; Clauss 1990; Beck 1998, p. 115—128; 2006, p. 76; Gordon 2009, p. 379—450; Hensen 2013; Chalupa 2016, p. 65—96; Bottez 2018, p. 243—262.

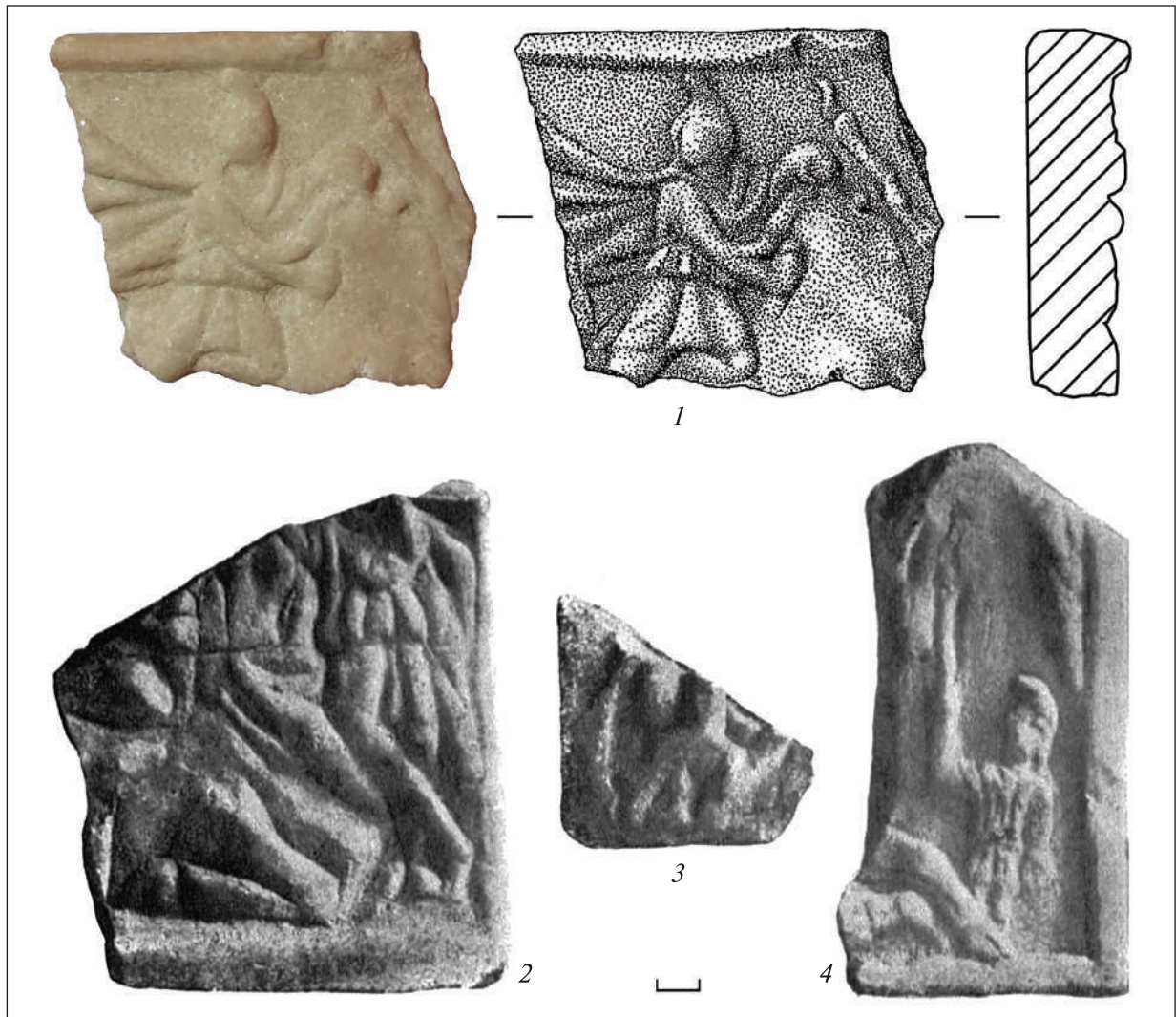
У II—III ст. н. е. культ Мітри, вже як покровителя воїнів, поширився в римській армії (Daniels 1975, p. 459—474), зокрема у військових частинах, що дислокувалися в Дунайських провінціях (Тачева-Хитова 1982, с. 447—450; Najdenova 1989, S. 1397—1422; Królczyk 2009, S. 167—168; Hensen 2013, S. 124; Bottez 2018, p. 243—262), звідки у складі римських вексиліцій він потрапив до античних центрів Північного Причорномор'я (Blawatsky, Kochelenko 1966, p. 6—22; Krapivina 1997, p. 80—82; Зубарь 1998, с. 100).

Із перебуванням в Ольвії стаціонарної римської залоги пов'язана серія вотивних плиток із зображеннями Мітри-Тавроктона (Ростовцев 1911, с. 17—18, рис. 17—18; Blawatsky, Kochelenko 1966, p. 32—34; Крапивина 1994, с. 168—171; Krapivina 1997, p. 80—90). Його вшанування в місті зафіксовано знахідками фрагментів від декількох рельєфів (рис. 1).

У 2010 р. при розкопках на цитаделі Ольвії на ділянці Р-25, в ямі II—III ст. н. е. було знайдено мармуровий бюст Мітри (Крапивина, Буйських, Кузьмишев 2011, с. 44) розміром 15,8 × 16 см (рис. 2)². Із фронтального боку, на голові, знизу та по боках скульптури наявні круглі заглиблення діаметром 0,05—0,06 см та глибиною 2,2 см, призначені, очевидно, для кріплень³. У бокових отворах міститься іржа від залізних стрижнів. Зворотний бік погруддя оброблено траянкою, нижня частина — відшліфована. Вдягнутий у фригійський ковпак і задрапірований у плащ, застібнутий на лівому плечі круглою фібулою, Мітра зображений із довгими локонами. Великі мигдалеподібні очі та м'які риси обличчя підкреслюють молодість божества. Голова округлої форми повернута

² Інв. номер О-2010/Р-25/3693. Зберігається в Археологічному музеї ІА НАНУ. Муз. номер АМ № 3507/11312. Розкопки В. В. Крапивіної та А. В. Буйських.

³ Отвори для металевих кріплень, які могли фіксувати корону з променями, містила скульптура Мітри з Південної Німеччини (Alexandrescu, Topoleanu 2019, p. 185).

Рис. 1. Мармурові вотивні рельєфи із зображенням Мітри-Тавроктон з Ольвії: 1 — фото (за Р. О. Козленком), малярюнок (за В. В. Крапівіною); 2—4 — за М. І. Ростовцевим

Fig. 1. Marble votive reliefs with Mithras Tauroctone from Olbia: 1 — photo (after R. O. Kozlenko), drawing (after V. V. Krapivina); 2—4 — after M. I. Rostovtzev

під невеликим кутом управо. Погляд звернений догори в очікуванні знаку для принесення жертви.

Нахил та розворот голови бюсту характерний для скульптурних зображень Мітри-Тавроктон (напр.: CIMRM 76, 164, 172—174, 310, 370, 531, 584, 592, 596, 605, 657, 771; Toynbee 1986, p. 7; Adrych et al. 2017, fig. 1.1—1.2). Виготовлений з білого мармуру⁴, він

⁴ Білий мрамур вважається проконеським. Про скульптурні майстерні, які виникали в місцях дислокацій римських військ у Нижній Мезії та в яких виготовлялися скульптури Мітри, і центри постачання до них мармуру див.: Alexandrescu-Vianu 2007, p. 55—60; 2008—2009, p. 53—80. Згідно з висновками О. М. Щеглова, рельєфи з зображенням Мітри-Тавроктон з Херсонеса виготовлено з мармуру того самого сорту, що й вотивні плитки з Хараксу та Ольвії (Щеглов 1969, с. 153).

може бути частиною скульптури, на якій Мітра-Тавроктон в оточенні тварин та геніїв із факелами заколює бика. Чудовий зразок римського скульптурного мистецтва, таке зображення Мітри в Північному Причорномор'ї трапляється вперше і має аналоги серед скульптур Мітри — щоправда, не завжди виконаних настільки реалістично — у храмах-мітреумах європейських та малоазійських провінцій Римської імперії.

У Північному Причорномор'ї мармурова голова Мітри II—III ст. н. е. походить із Херсонеса (Saprykin 1995, p. 324—333). Вона має аналоги з розкопок римської фортеці Ескус на Дунаї та пов'язана з перебуванням у місті римських військових загонів, зокрема підрозділів V Македонського легіону, який базувався в цьому таборі.

Рис. 2. Мармуровий бюст Мітри-Тавроктон з розкопок ділянки Р-25 в Ольвії (за Р. О. Козленком)
Fig. 2. Marble bust of Mithras Tauroctone from excavations at the "R-25" sector in Olbia (after R. O. Kozlenko)

Разом із погруддям Мітри в Ольвії була знайдена мармурова голова Аполлона розміром 20×17 см⁵. Оскільки синкретичний культ Мітри тісно пов'язаний з Аполлоном, Солом та Геліосом (CIMRM 30, 32, 53, 167, 170, 422, 546, 803, 890; Cumont 1913, p. 133, 139; Rostovtseff 1923, p. 393—394, 405; Beck 2006, p. 222—226, 230; Adrych et al. 2017, p. 98, 128—133; Bottez 2018, p. 254—255; Alexandrescu, Topoleanu 2019, p. 185), обидві скульптури могли походити з одного святилища. Ушанування Аполлона в римській армії засвідчено епіграфічними пам'ятками (напр.: CIL VII 218; AE 1978, 0555; 1985, 0738, 0751; ILD 482; Александров 2010, с. 250—251, 279—283), зокрема у фортеці I Італійського легіону йому встановлювали статуї (Łajtar 2015, p. 277—281). У римський період в Ольвії існував храм Аполлона Простата (IOSPE I² 98), який міг розташовуватися у Верхньому місті (Крыжицкий 1985, с. 162).

За часів імператора Севера Олександра ольвіополіт із римським громадянством Аврелій Юліан за власний рахунок побудував в Ольвії храм, присвячений Серапісу, Ісіді, Асклепію, Гігеї та Посейдонові (IOSPE I² 184) — божествам, які шанувалися в римському військовому середовищі Дунайських провінцій (Иванов, Атанасов, Доневики 2006, с. 164—165; Królczyk 2009, S. 165). У зв'язку з цим може отримувати пояснення знахідка в Ольвії мармурової голови Серапіса (ОАК за 1913—1915 гг., с. 49—50, рис. 78). Скульптури цього божества знаходили в мітреумах (CIMRM 479, 783, 818; Shepherd 1998, p. 107), а його бюсти містяться на деяких рельєфах із зображенням Мітри (CIMRM 693).

Разом із бюстом Мітри та мармуровою головою в ямі були знайдені: людські кістки, зокрема частини черепа чоловіка віком близько 40 років зі слідами травм від ножа, велика кількість цегли та черепиці з лініями проведеними пальцями та відбитком лапи тварини, бронзові цвяхи з римського військового взуття, а також червонолаковий скляний посуд і фрагменти амфор II—III ст. н. е. (Крапивина, Буйских, Кузьмищев 2011, с. 44, табл. 254). Крім того, в ямі виявлено фрагмент мармурової плити, зворотний бік якої оброблений траянкою, із написом давньогрецькою. У написі йдеться про встановлення цієї плити або якоїсь статуї за рахунок архонтів.

⁵ Інв. номер О-2010/Р-25/3692. Зберігається в Археологічному музеї ІА НАНУ.

На цій самій ділянці у шарах римського часу були знайдені фрагменти мармурових скульптур, архітектурні деталі, плитки та мармуровий вівтар (Крапивина, Буйских, Кузьмищев 2011, с. 11, 16, 18, 45, 50), що може свідчити на користь будівельного перепланування на цитаделі після готського нашестя 269—270 рр. н. е. Унаслідок цього зазначені предмети зі свого первинного місця в святилищі могли опинитися в господарчих ямах та на схилах терас Верхнього міста Ольвії.

Оскільки мармурові скульптури Мітри подекуди знаходять у храмах-мітреумах (CIMRM 91, 335, 344, 435, 542, 771; Shepherd 1998, p. 107—109; Wulfmeier 2004, S. 89—94; Szabó 2013, p. 50), цілком імовірно є походження цього бюсту зі святилища, збудованого солдатами римської залоги в Ольвії. Він міг бути як окремим скульптурним зображенням, що за допомогою металевих кріплень фіксувалося в спеціально призначеній для цього ніші, так і частиною розбірної скульптури Мітри-Тавроктона, елементи якої з'єднувалися між собою за допомогою металевих стрижнів. Прикладом цього може слугувати рука від мармурової статуї з залізним стрижнем, знайдена в мітреумі в Лондоні (CIMRM 818). У деяких вівтарях із мітреумів залізні кріплення спеціально використовувалися для їх складного розташування в ніші святилища з метою створення особливих візуальних ефектів: наприклад, у присвяченому божеству Солу вівтарі, у нещодавно виявленому мітреумі в римському таборі Інвереск у Шотландії (Hunter et al. 2016, p. 119—168).

Із культом Мітри може бути пов'язаний фрагмент теракотової голови у фригійському ковпаку, знайдений на цитаделі Ольвії в ямі середини III ст. н. е. (Буйских и др. 2015, с. 17). Теракоти Мітри-Тавроктона у фригійському ковпаку відомі на території Боспору (Blawatsky, Kochelenko 1966, p. 14—20, fig. 8—10; Сапрыкин 2009, с. 355, рис. 137—138). Пункти дислокацій римських гарнізонів у Північному Причорномор'ї маркують також знахідки теракотових римських воїнів із зображенням Мітри на щитах (Савельєва, Савельєв 2012, с. 43). Уособлення воїнів-шанувальників божества Мітри у корoplastиці є традицією, що виникає в Ольвії як наслідок римської військової присутності (Козленко 2020, с. 9). Ці теракоти з підвісними кінцівками могли слугувати вотивами в обрядових діях, пов'язаних із поширенням у сол-

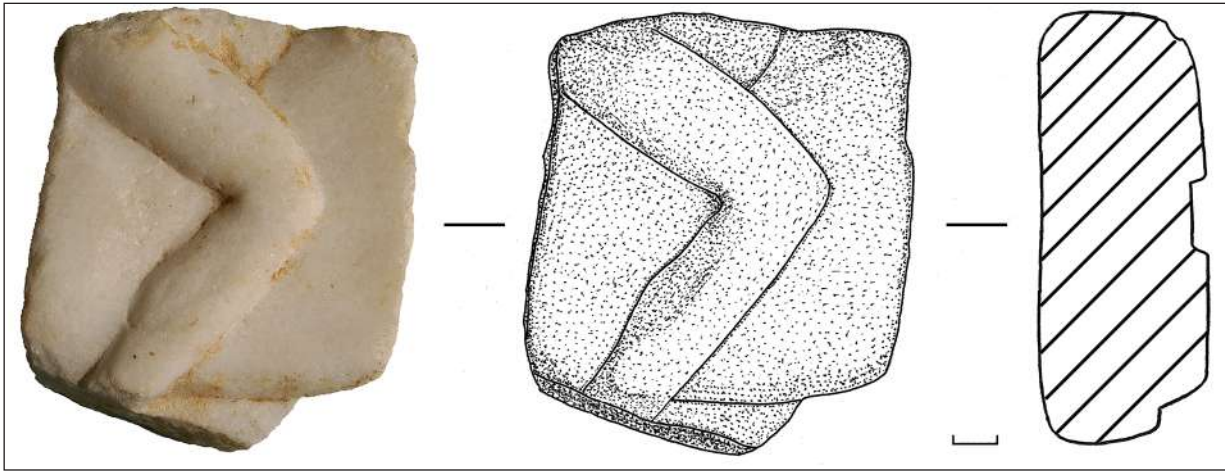

Рис. 3. Мармуровий рельєф із розкопок ділянки Р-25 в Ольвії (за Р. О. Козленком)
 Fig. 3. Marble relief from excavations at the "R-25" sector in Olbia (after R. O. Kozlenko)

датському середовищі культу Мітри (Русяєва 1992, с. 154)⁶.

На основі аналізу рельєфного кубку з Майнцу із сюжетом мітраїстичної ініціації Г. Хорн виділив сім ступенів посвяти в ієрархії мітраїзму (Horn 1994, S. 21—66). Воїн в обладунках, зображений на щитах римських теракотових солдат з Ольвії, може уособлювати один із початкових ступенів посвяти в містерії Мітри, оскільки «солдат» (*Miles*) — це найменування третьої ініціації в мітраїстичному культі (Cumont 1913, p. 39; Merkelbach 1995, S. 6; Gordon 2001, p. 252; Chalupa 2008, p. 184—185). У релігії Мітри панували космічні начала (Cumont 1913, p. 120—137; Speidel 1980, p. 19—27; Beck 2006, p. 30—40, 153—256; Александров 2013, с. 278—293; Assasi 2016, p. 233—246; Gordon 2017, p. 108—117), тому кола навколо божества на щитах теракот римських воїнів можна сприймати як планети сонячної системи, а півмісяці та сузір'я — як сполучні елементи космологічного сюжету.

Ще однією пам'яткою, яка може бути пов'язана з перебуванням римських військ на теренах Ольвійської держави, є вапняковий рельєф із городища Скелька (Манцевич 1961, с. 11—12). Рельєфи римського часу з зображенням Німф, Гекати, Кібели, Гермеса та інших божеств також відомі з розкопок Ольвії (Манцевич 1961, с. 12—19; Щеглов 1967, с. 255—259) і можуть бути пов'язані з присутністю у складі римської залоги вихідців із Дунайських провінцій. Схожі рельє-

фи із зображенням Діоніса, Гермеса, Вершника, Артеміди та Гекати відомі зі святилища фракійських божеств біля римської фортеці Харакс (Ростовцев 1911, с. 12—15). У цьому аспекті цікаво відзначити, що теракотова герма римського часу у вигляді голови Гермеса була знайдена на цитаделі Ольвії разом із мармуровою базою та фрагментом мармурової плитки (8,0 × 9,5 × 3,5 см) з невисоким рельєфом (Крапивина, Буйських 2007, с. 33—34), на якій зображено зігнуту ногу коня або бика (рис. 3) — тобто нижньою частиною рельєфу з зображенням Фракійського вершника чи Мітри-Тавроктон. Відомо, що культ Мітри був також пов'язаний з Гермесом (CIMRM 32; Adrych et al. 2017, p. 128—133). Цілком імовірно, що фрагмент рельєфу походить від розглянутої скульптури Мітри-Тавроктон, оскільки вони виготовлені з одного сорту мармуру і знайдені на одній ділянці у Верхньому місті Ольвії. Цим може пояснюватися товщина плитки, тому що на ній, власне, міг розташовуватися бюст Мітри-Тавроктон.

До пам'яток фракійського кола, що мають стосунок до римської залоги в Ольвії, належать рельєфи, пов'язані з культом Фракійського вершника (Русяєва 1992, с. 152). За час дослідження ольвійського городища виявлено шість фрагментів та одна ціла вотивна плитка з його зображенням. Фрагменти мармурових плиток із рельєфними зображеннями Фракійського вершника походять із розкопок преторію (Ветштейн 1966, с. 14) та з розташованої на північ від преторію споруди, яка асоціюється з офіцерським помешканням (Ветштейн 1971, с. 168). Такі вотивні рельєфи кріпилися на стінах або розташовувалися в нішах святилищ (Gordon 2004, p. 263—264).

⁶ У Північному Причорномор'ї вівтарі з посвятами Мітри від імені римських солдат походять із Тіри (Карышковский 1979, с. 87) та Херсонесу (Соломоник 1983, с. 40—41).

Фрагмент від ще однієї мармурової вотивної плити з Ольвії із зображенням дерева життя та змією в його гілках у верхній частині містить текст: *TOPOROBONO* (*IOSPE I² 171*), який запропоновано читати як: [ex vo]to Poro bono, або [San]to Poro bono — з ім'ям дедиканта на початку напису та інтерпретацією теоніма як грецького Пороса (Іванчик, Фалілеев 2011, с. 135—143). Табличка належить до серії рельєфів із зображенням Фракійського вершника (Русяєва 1992, с. 152), датується другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. і пов'язана з перебуванням в Ольвії римської залози.

Один із рельєфів із зображенням Фракійського вершника, знайдений на цитаделі, засвідчив перебування в Ольвії допоміжних військ римської армії, оскільки був присвячений у середині III ст. н. е. солдатами I Кілійської когорти (Зубарь, Крапивина 2000, с. 239—247). Вотивні плити з зображенням Фракійського вершника відображають релігійні вірування солдатів фракійського та мезійського походження (Rostovtzeff 1923, р. 405—408; Boteva 2005, S. 199—210; Gencheva 2013, р. 44—47)⁷. Їх можна датувати другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. — періодом стаціонарного розташування в Ольвії римських військ. Відомо, що римська залага в Ольвії з'явилася в середині II ст. н. е. (*SHA. Ant. Pius. IX, 9*) і складалася з вексиліції, сформованої з підрозділів I Італійського, V Македонського, XI Клавдієвого легіонів (Ростовцев 1915, с. 7—10; *IOSPE I² 322*) та Мезійського флоту (Іванчик, Крапивина 2007, р. 219—242).

Оскільки римські культи не набули широкого розповсюдження серед місцевого населення (Русяєва 1992, с. 154, 160), знахідки вотивних рельєфів із зображенням Фракійського вершника та Мітри-Тавроктона в Ольвії слід пов'язувати виключно з воїнами римської залози (Крапивина 2014, с. 82). Враховуючи наявність в Ольвії теракотових римських воїнів із зображенням Мітри на щитах, вотивних рельєфних плиток, а також мармурового бюсту Мітри, цілком імовірним виглядає будівництво солдатами римської залози святилища фракійських божеств (Ростовцев 1911, с. 17—18; Крапивина 1997, р. 82; Зубарь 1998, с. 100; Зубарь, Крапивина 2000, с. 243) або окремого мітреума (Ру-

сяєва 1992, с. 155)⁸. Останні повсякчас відкривають при розкопках римських військових таборів (напр.: Gillam, MacIvor 1954, р. 176—219; Najdenova 1999, р. 117—120; Hunter et al. 2016, р. 119—168) та в місцях дислокацій римських військ (Rostovtzeff 1934, S. 180—207; Allason-Jones 2004, р. 183—189). Зазвичай це прямокутні в плані приміщення розміром у середньому 12 × 5,0 м, з розташованими навпроти входу вівтарями та скульптурами (напр.: *SIMRM 287, 300, 829, 852*).

Оскільки мармуровий бюст та всі знахідки вотивних рельєфів із зображеннями Мітри-Тавроктона концентруються на теренах цитаделі, наявність мітреума в Ольвії варто припускати у Верхньому місті⁹. Його місцезнаходження може бути локалізовано на території цитаделі (Крапивина 2014, с. 82) як в Дура-Европос (Rostovtzeff 1934, S. 180—207) або за межами ольвійського городища (Karasiwicz-Szczypiorski 2018, р. 193), як у Хараксі (Ростовцев 1911, с. 7—9; Зубарь 2000, с. 189—190) або в Новах (Tomas, Lemke 2015, р. 227—247).

На користь існування в Ольвії окремого мітреума може свідчити той факт, що декілька рельєфів із зображеннями Фракійського вершника, які зазвичай розташовувалися в окремих святилищах (Garbsch 1985, Taf. 39; Borisov 2010, р. 21—24; Христов и др. 2013, с. 67—117), були знайдені в межах та навколо штабної будівлі преторію, а не в спеціально призначеному святилищі фракійських божеств.

У Північному Причорномор'ї святилища римських військовослужбовців досліджені біля римської фортеці Харакс (Ростовцев 1911, с. 1—42) та в римському таборі в Балаклаві (Sarnowski, Savelja 2000). Проте на користь існування в античних містах інших храмів, пов'язаних із культовою практикою римських воїнів, свідчить низка знахідок, зокрема:

⁸ Саме з такого святилища могли походити теракоти римських воїнів із підвісними кінцівками.

⁹ На користь існування в Ольвії таких святилищ вказують знахідки фрагментів від мармурового орла римського часу з розкопок у Верхньому місті (Новиченкова, Буйських 2019, с. 359, рис. 2: 2—4). Розміри його окремих частин свідчать про те, що загальна висота скульптури сягала близько півметра. У Північному Причорномор'ї фрагменти від скульптури мармурового орла відомі з розкопок храму Юпітера Доліхена в римському таборі в Балаклаві (Sarnowski, Savelja 2000, S. 77, Taf. 9: 4). Такі вироби поширені в місцях дислокацій римських військ (Rostovtzeff 1952, pl. XXIII, 2; Moga 1974, р. 592, fig. 1; Иванов, Атанасов, Доневики 2006, табл. III, 2; Gencheva 2013, р. 97, no. 249) і датуються II—III ст. н. е.

⁷ У Північному Причорномор'ї такі плити відомі з розкопок Хараксу (Ростовцев 1911, с. 15), Тіри (Фурманська 1965, с. 158—163), Сакського пересипу (з літ.: Зубар 2003, с. 34) та Херсонеса (Шеглов 1969, с. 150—153).

присвяти (IOSPE I² 167, 748), скульптурні зображення, вотивні рельєфи тощо.

Отже, розглянуте мармурове погруддя належить до категорії храмової скульптури і свідчить про те, що культ Мітри-Тавроктона відігравав

Александров, О. 2010. *Религията в римската армия в провинция Долна Мизия (I–IV в.)*. Велико Търново: Св. Кирил и Методий.

Александров, О. 2013. За астрономическата символика в култа към Митра. *Societas Classica. Култури и религии на Балканите, в средиземноморието и изтока*, VI, Велико Търново: Унив. изд. «Св. св. Кирил и Методий», с. 278–293.

Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г., Новиченкова, М. В., Шейко, И. Н., Чечулина, И. А. 2015. *Отчет о работах на участке P-25 в Ольвии в 2014 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф. е. 2015/9.

Ветштейн, Р. И. 1966. *Отчет о раскопках на римской цитадели Ольвии в 1966 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф. е. 1966/8–б.

Ветштейн, Р. И. 1971. Раскопки на римской цитадели Ольвии. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, с. 166–168.

Зубарь, В. М. 1998. *Северный Понт и Римская империя*. Киев: ІА НАН України.

Зубарь, В. М. 2000. Римская крепость Харакс. *Stratum plus*, 4, с. 176–200.

Зубар, В. М. 2003. До етнічної атрибуції так званих вотивних плиток фракійського кола з Таврики. *Магістеріум. Археологічні студії*, 1, с. 33–36.

Зубарь, В. М., Крапивина, В. В. 2000. Новая латинская надпись и некоторые вопросы истории Ольвии в середине III в. н. э. *Stratum plus*, 6, с. 239–247.

Иванов, Р., Атанасов, Г., Донецкий, П. 2006. *История на Силистра*. Т. I. Античний Дуросторум. Силистра-София.

Иванчик, А. И., Фалилеев, А. И. 2011. Rogus Bonus или Рогоbonus? Латинское посвящение из Ольвии. *Вестник древней истории*, 2, с. 135–143.

Карышковский, П. О. 1979. Новые тирасские надписи. В: Карышковский, П. О. (отв. ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 76–88.

Козленко, Р. О. 2020. *Римська військова присутність в Ольвії (I–III ст. н. е.)*. Автореферат дис. канд. іст. наук. Київ: ІА НАНУ.

Крапивина, В. В. 1994. Рельеф с Митрой Тавроктоном из Ольвии. *Древнее Причерноморье*, с. 168–171.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 2007. *Отчет о работах на участке P-25 в Ольвии в 2006 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф. е. 2006/49.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г. 2011. *Отчет о работах на участке P-25 в Ольвии в 2010 г. Текст*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф. е. 2011/195.

Крапивина, В. В. 2014. *Ольвия Понтийська. Греко-римський та пізньоантичний періоди*. Київ: О. Філюк.

Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историко-архитектурно-строительных комплексов*. Киев: Наукова думка.

Манцевич, А. П. 1961. Рельеф из городища Скельки близ Ольвии. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР*, 11, с. 10–19.

Новиченкова, М. В., Буйских, А. В. 2019. Аквіли з Ольвії. В: Чабай, В. П. (ред.). *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 351–359.

важливу роль в релігійному житті військових римської залози в Ольвії. Подальше систематичне дослідження римської цитаделі неодмінно проллє світло в питанні локалізації збудованого римськими солдатами святилища.

Ростовцев, М. И. 1911. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре. *Известия археологической комиссии*, 40, с. 1–42.

Ростовцев, М. И. 1915. Военная оккупация Ольвии римлянами. *Известия археологической комиссии*, 58, с. 1–16.

Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.

Савельева, К. С., Савельев, О. К. 2012. Теракотові статуетки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія*, 1, с. 42–47.

Сапрыкин, С. Ю. 2009. *Религия и культы Понта эллинистического и римского времени*. Москва-Тула: Гриф и К.

Соломоник, Э. И. 1983. *Латинские надписи Херсонеса Таврического*. Москва: Наука.

Тачева-Хитова, М. 1982. *История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. — IV в. н. е.* София: Наука и изкуство.

Фурманська, А. І. 1965. Рельєфи вершників з Тіри. *Археологія*, 19, с. 158–163.

Христов, И., Торбатов, С., Иванова, Б., Иванов, С., Нинов, Л. 2013. *Светилище на Тракийския конник край Состра*. София: Издателство UNICART.

Щеглов, А. Н. 1967. Два вотивных рельефа из Ольвии. *Записки Одесского археологического общества*, 2, с. 255–259.

Щеглов, А. Н. 1969. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 150, с. 135–170.

Adrych, P., Bracey, R., Dalglish, D., Lenk, S., Wood, R. 2017. *Images of Mithra*. Oxford: Oxford University Press.

Allason-Jones, L. 2004. Mithras on Hadrian's Wall. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 183–189.

Alexandrescu-Vianu, M. 2007. Ateliere sculpturale în Dobrogea romană (I), *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, 58 (1–2), p. 55–60.

Alexandrescu-Vianu, M. 2008–2009. Ateliere de Sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia. *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, 59–60, p. 53–80.

Alexandrescu, C. G., Topoleanu F. 2019. Mithras Cult in Moesia Inferior: the Analysis of Some Reliefs the Northern Part of the Province. *Pontica*, 52, p. 175–194.

Assasi, R. 2016. The Gate of Heaven: Revisiting Roman Mithraic Cosmology. In: Abbott, B. P. (ed.). *Inspiration of Astronomical Phaenomena VIII: City of Stars, 7–12 July 2013*. ASP Conference Series. Vol. 501. San Francisco: Astronomical Society of the Pacific, p. 233–246.

Beck, R. 1998. The Mysteries of Mithras: a New Account of Their Genesis. *The Journal of Roman Studies*, 88, p. 115–128.

Beck, R. 2006. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*. Oxford: Oxford University Press.

Blawatsky, W., Kochelenko, G. 1966. *Le Culte de Mithra sur la côte septentrionale de la mer Noire*. Leiden: Brill.

Borisov, B. D. 2010. *Diadovo. Vol. 2. The Sanctuary of the Thracian Horseman and Early Byzantine Fortress*. Varna: Zograf Publishing.

Boteva, D. 2005. Soldiers and Veterans Dedicating Votive Monuments with a Representation of the Thracian

- Horseman within The Provinces of Lower Moesia and Thrace. In: Mirković, M. (ed.). *Römische Städte und Festungen an der Donau*. Akten der Regionalen Konferenz, 16–19 Oktober 2003. Beograd, S. 199-210.
- Bottez, V. 2018. Mithras in Moesia Inferior. New Data and New Perspectives. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58, p. 243-262.
- Chalupa, A. 2008. Seven Mithraic Grades: An Initiatory or Priestly Hierarchy. *Religio: revue pro religionistiku*, 16 (2), p. 177-201.
- Chalupa, A. 2016. The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: the Current State of Affairs. *Religio: revue pro religionistiku*, 24 (1), p. 65-96.
- Clauss, M. 1990. *Mithras: Kult und Mysterien*. Munich.
- Cumont, F. 1913. *Les mystères de Mithra*. Bruxelles: H. Lamertin, Libraire-Éditeur.
- Daniels, C. M. 1975. The Role of the Roman Army in the Spread and Practice of Mithraism. In: Hinnels, J. R. (ed.). *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*. Manchester, p. 459-474.
- Garbsch, J. 1985. Das Mithraeum von Pons Aeni. *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 50, S. 355-462.
- Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia: National Institute of Archaeology with Museum Ruse.
- Gillam, J. P., MacIvor, I. 1954. The Temple of Mithras at Rudchester. *Archaeologia Aeliana Series*, 4 (32), p. 176-219.
- Gordon, R. L. 2001. Ritual and Hierarchy in the Mysteries of Mithras. *Antigüedad, Religiones y Sociedades*, 4, p. 245-274.
- Gordon, R. L. 2004. Small and Miniature Reproductions of the Mithraic Icon: Reliefs, Pottery, Ornaments and Gems. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 259-283.
- Gordon, R. L. 2009. The Roman Army and the Cult of Mithras: a Critical View. In: Le Bohec, Y., Wolff, C. (eds.). *L'armée romaine et la religion*. Actes du 4e congrès de Lyon, 26–28 oct. 2006, Lyon-Paris: Collection CEROR, p. 379-450.
- Gordon, R. L. 2017. Cosmic Order, Nature, and Personal Well-Being in the Roman Cult of Mithras. In: Hintze, A., Williams, A. (eds.). *Holy Wealth: Accounting for this World and the Next in Religious Belief and Oractice*. Festschrift for John R. Hinnells (Iranica 24). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, p. 93-130.
- Hensen, A. 2013. *Mithras. Der Mysterienkult an Limes, Rhein und Donau*. Aalen: Stuttgart Theiss, Konrad.
- Horn, H. G. 1994. Das Mainzer Mithrasgefäß. *Mainzer Archäologische Zeitschrift*, I, S. 21-66.
- Hunter, F., Henig, M., Sauer, E., Gooder, J. 2016. Mithras in Scotland: A Mithraeum at Inveresk (East Lothian). *Britannia*, 47, p. 119-168.
- Karasiewicz-Szczypiorski, R. 2018. Mithraea in Scythia and Taurica. In: Klenina, E. Ju. (ed.). *Novae. Studies and Materials VI. Sacrum et profanum*. Poznań: Instytut Historii UAM, p. 189-200.
- Krapivina, V. V. 1997. About the Cult of Tauroctonus Mithra in Olbia. In: Roman, P. I. (ed.). *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations. I. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, Constanța, Mangalia, Tulcea, 20–26 May 1996*. Bucharest: Institutul Român de Tracologie, p. 80-90.
- Królczyk, K. 2009. *Veteranen in den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.–3. Jh. n. Chr.)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Lajtar, A. 2015. Another Greek Inscription from Novae (Lower Moesia) Associated with *pastus militum*. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, p. 277-288.
- Merkelbach, R. 1995. Das Mainzer Mithrasgefäß. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 108, S. 1-6.
- Moga, V. 1974. Noi monumente sculpturale descoperite la Apulum. *Apulum*, 12, p. 591-599.
- Najdenova, V. 1989. Mithraism in Lower Moesia and Thrace. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Berlin, New-York: W. de Gruyter, S. 1397-1422.
- Najdenova, V. 1999. Le culte de Mithra à Novae (Mésie Inférieure). In: Bülow, von G., Milčeva, A. (eds.). *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1.–5. September 1998)*. Sofia, p. 117-120.
- Ivanchik, A. I., Krapivina, V. V. 2007. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*, 37, p. 219-242.
- Rostovtzeff, M. I. 1923. Une tablette votive thracomitriaque du Louvre. *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des inscriptions et belles-lettres de l'Institut de France*, 13, p. 385-415.
- Rostovtzeff, M. I. 1934. Das Mithraeum von Dura. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 49, S. 180-207.
- Rostovtzeff, M. I., Bellinger, A. R., Brown, F. E., Welles, C. B. 1952. *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth Season of Work, 1935–1936*. Part III. The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum. New Haven: Yale University Press.
- Saprykin, S. Y. 1995. A Head of Mithras from the Tauric Chersonesus. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 1 (3), p. 324-333.
- Sarnowski T., Savelja, O. Ja. 2000. *Balaklava. Römische Militärstation und Heiligtum des Jupiter Dolichenus*. Warschau.
- Shepherd, J. D. 1998. *The Temple of Mithras, London: excavations by W. F. Grimes and A. Williams at the Walbrook*. London: English Heritage.
- Speidel, M. P. 1980. *Mithras-Orion. Greek Hero and Roman Army God*. Leiden: Brill.
- Szabó, C. 2013. The Mithraic Statue of Secundinus from Apulum. *Revista doctoranzilor in istorie veche și arheologie*, I, p. 45-64.
- Tomas, A., Lemke, M. 2015. The Mithraeum at Novae Revisited. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowskiseptuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, p. 227-247.
- Toynbee, J. M. C. 1986. *The Roman Art Treasures from the Temple of Mithras*. London.
- Wulfmeier, J.-C. 2004. Ton, Steine, Scherben — Skulpturen und Reliefkeramiken aus dem Mithraeum von Bornheim-Sechtem. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 89-94.

Надійшла 14.04.2021

Р. А. Козленко

Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела археологии
Нижнего Побужья, НИАЗ "Ольвия" НАН Украины

МРАМОРНЫЙ БЮСТ МИТРЫ-ТАВРОКТОНА ИЗ ОЛЬВИИ

В статье в научный оборот вводится мраморный бюст божества Митры, который был найден в 2010 г. в яме II—III вв. н. э. при раскопках участка Р-25 в Верхнем городе Ольвии. Исходя из иконографии скульптуры, боковых и фронтальных отверстий с остатками ржавчины от предназначенных для крепления железных стержней, следует предполагать, что он мог быть частью скульптуры Митры-Тавроктона, закалывающего быка. Подобное скульптурное изображение Митры в Северном Причерноморье найдено впервые и имеет аналогии в святилищах европейских и малоазийских провинций Римской империи. В это время культ Митры получил широкое распространение в среде римской армии, в частности в Дунайских провинциях, откуда, в составе римских вексиляций, он попал в античные центры Северного Причерноморья. Его почитание в Ольвии засвидетельствовано находками фрагментов от четырех мраморных рельефных плиток. На этом же участке в римском слое найдены фрагменты от мраморных статуй, архитектурные детали, алтарь и нижняя часть мраморного рельефа с изображением ноги коня или быка, который может происходить от данной скульптуры, поскольку они изготовлены из одного сорта мрамора. В Северном Причерноморье находки votivных плиток, скульптурных изображений Митры и латинские надписи с посвящением этому божеству маркируют пункты дислокаций римских войск. Публикуемый мраморный бюст мог происходить из митреума — святилища, связанного с культом Митры, который появился в Ольвии в результате пребывания в городе во второй половине II — первой половине III вв. н. э. римского гарнизона. Поскольку все находки связанные с культом Митры в Ольвии найдены на территории цитадели, наличие митреума следует предполагать в Верхнем городе.

К л ю ч е в ы е с л о в а: религия, культ, святилище, Митра, римский гарнизон, Ольвия.

Roman O. Kozlenko

PhD in History, Junior Research Fellow of the Lower Buh Region Archaeology Department,
the National Historical-Archaeological Reserve "Olbia" of the National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID 0000-0001-5602-7796, rknoval@ukr.net

THE MARBLE BUST OF MITHRAS TAUROCTONE FROM OLBIA

The article introduces a marble bust of the Mithras deity, which was found in 2010 in a pit of the 2nd — 3rd centuries AD during excavations at the "R-25" sector in the Upper city of Olbia. Based on the iconography of the sculpture, side and frontal holes, with remnants of rust from the iron rods intended for fastening, it should be assumed that it could have been a part of Mithras Tauroctone sculpture, which is slaying the bull. Such sculptural image of Mithras was found for the first time in the Northern Black Sea region, and has analogies in the sanctuaries of the European and Asia Minor provinces of the Roman Empire. At this time the cult of Mithras became widespread among the Roman army, in particular in the Danube provinces, from where, as part of Roman vexillations, it came to the antique centers of the Northern Black Sea area. His veneration in Olbia is confirmed by the finds of four marble votive relief slabs pieces. On the same sector, in the Roman layer, marble statues fragments, architectural details, an altar, and the lower part of a marble relief depicting a horse's or a bull's leg were found, which may be the parts of this sculpture, since they are made of the same kind of marble. In the Northern Black Sea region finds of votive slabs, sculptural images of Mithras, and Latin inscriptions dedicated to this deity mark the points of deployment of the Roman troops. The published marble bust may have come from the mithraeum — a sanctuary associated with the cult of Mithras, which appears in Olbia as a result of a stay of the Roman garrison in the city in the second half of the 2nd — first half of the 3rd centuries AD. Since all finds related to the cult of Mithras in Olbia were found on the territory of the citadel, the presence of mithraeum should be assumed in the Upper city.

Key words: religion, cult, sanctuary, Mithras, Roman garrison, Olbia.

References

- Aleksandrov, O. 2010. *Religiia ta v rimskata armia v provinczija Dolna Mizija (I-IV v.)*. Veliko Tyrnovo: Sv. Kiril i Metodii.
- Aleksandrov, O. 2013. Za astronomicheskata simbolika v kulta km Mitra. *Societas Classica. Kulturi i religii na Balkanite, v sredizemnomorieta i iztoka, VI*. Veliko Tyrnovo: Univ. izd. 'Sv. sv. Kiril i Metodii, p. 278-293.
- Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, A. G., Novichenkova, M. V., Sheiko, I. N., Chechulina, I. A. 2015. *Otchet o rabotakh na uchastke R-25 v Olvii v 2014 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f.e. 2015/9.
- Vetshtein, R. I. 1966. *Otchet o raskopkakh na rimskoi czitadeli Olvii v 1966 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. No. 64, f.e. 1966/8-b.
- Vetshtein, R. I. 1971. Raskopki na rimskoi tsitadeli Olvii. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.* p. 166-168.
- Zubar, V. M. 1998. *Severnnyi Pont i Rimskaiia imperiia*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Zubar, V. M. 2000. Rimskaiia krepost Haraks. *Stratum plus*, 4, p. 176-200.
- Zubar, V. M. 2003. Do etnichnoi atributsii tak zvanyh votyvnyh plytok frakiiskoho kola z Tavryky. *Magisterium. Arkheolohichni studii*, 1, p. 33-36.

- Zubar, V. M., Krapivina, V. V. 2000. Novaia latinskaia nadpis i nekotoryie voprosy istorii Olvii v seredine III v. n. e. *Stratum plus*, 6, p. 239-247.
- Ivanov, R., Atanasov, G., Donevski, P. 2006. *Istoriia na Silistra. T. I. Antichniat Durostorum*. Silistra-Sofia.
- Ivanchik, A. I., Falileev, A. I. 2011. Porus Bonus ili Porobonus? Latinskoe posviashchenie iz Olvii. *Vestnik drevney istorii*, 2, p. 135-143.
- Karyshkovskii, P. O. 1979. Novyie tirasskie nadpisi. In: Karyshkovskiy, P. O. (ed.). *Antichnaia Tira i srednevekovii Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, p. 76-88.
- Kozlenko, R. O. 2020. *Rymska viiskova prysutnist v Olvii (I-III st. n. e.)*. Avtoreferat dis. kand. ist. nauk. Kyiv: IA NANU.
- Krapivina, V. V. 1994. Relef s Mitroi Tavroktonom iz Olvii. *Drevnee Prichernomorie*, p. 168-171.
- Krapivina, V. V., Buiskikh, A. V. 2007. *Otchet o rabotakh na uchastke R-25 v Olvii v 2006 g.* Naukovyi arhiv IA NANU, f. no. 64, f.e. 2006/49.
- Krapivina, V. V., Buiskikh, A. V., Kuzmishhev, A. G. 2011. *Otchet o rabotakh na uchastke R-25 v Olvii v 2010 g. Tekst*. Naukovyi arhiv IA NANU, f. no. 64, f.e. 2011/195.
- Krapivina, V. V. 2014. *Olviiia Pontiiska. Greko-rymskii ta pizdnoantichnii periody*. Kyiv: O. Filyk
- Kryzhiczki, S. D. 1985. *Olviiia. Istoriograficheskoe issledovanie akhritekturno-stroitelnykh kompleksov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mancevich, A. P. 1961. Relef iz gorodisha Skelki bliz Olvii. *KSIA AN USSR*, 11, c. 10-19.
- Novichenkova, M. V., Buiskikh, A. V. 2019. Akvily z Olvii. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskiy arheologichniy zizd: materialy roboty*. Kyiv, p. 351-359.
- Rostovtzev, M. I. 1911. Svatilishhe frakiiskih bogov i nadpisi benefecziariev v Ai-Todore. *Izvestiia arheologicheskoi komissii*, 40, p. 1-42.
- Rostovtzev, M. I. 1915. Voennaia okkupaziia Olvii rimlianami. *Izvestiia arheologicheskoi komissii*, 58, p. 1-16.
- Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kul'ty antichnoi Olvii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Savelieva, K. S., Saveliev, O. K. 2012. Terakotovi statuetky rymskykh voiniv z Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomia. *Arheologia*, 1, p. 42-47.
- Saprykin, S. Yu. 2009. *Religiia i kul'ty Ponta ellinisticheskogo i rimskogo vremeni*. Moskva-Tula: Grif i K.
- Solomonik, E. I. 1983. *Latinskie nadpisi Hersonesa Tavricheskogo*. Moskva: Nauka.
- Tacheva-Hitova, M. 1982. *Istoriia na iztochnite kultove v Dolna Miziiia i Trakiia V v. pr. n. e. - IV v. n. e.* Sofia: Nauka i izkustvo.
- Furmanska, A. I. 1965. Relefi vershnikiv z Tiri. *Arheologia*, 19, p. 158-163.
- Hristov, I., Torbatov, S., Ivanova, B., Ivanov, S., Ninov, L. 2013. *Svetilishhe na Trakiiskaia konnik kraia Sostra*. Sofia: Izdatelstvo UNICART.
- Shheglov, A. N. 1967. Dva votivnyh relefa iz Olvii. *Zapiski Odesskogo arheologicheskogo obshchestva*, 2, p. 255-259.
- Shheglov, A. N. 1969. Frakiiskie posviatitelnye reliiefy iz Hersonesa Tavricheskogo. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 150, p. 135-170.
- Adrych, P., Bracey, R., Dalglis, D., Lenk, S., Wood, R. 2017. *Images of Mithra*. Oxford: Oxford University Press.
- Allason-Jones, L. 2004. Mithras on Hadrian's Wall. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 183-189.
- Alexandrescu-Vianu, M. 2007. Ateliere sculpturale în Dobrogea romană (I), *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, 58 (1-2), p. 55-60.
- Alexandrescu-Vianu, M. 2008-2009. Ateliere de Sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia. *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, 59-60, p. 53-80.
- Alexandrescu, C. G., Topoleanu F. 2019. Mithras Cult in Moesia Inferior: the Analysis of Some Reliefs the Northern Part of the Province. *Pontica*, 52, p. 175-194.
- Assasi, R. 2016. The Gate of Heaven: Revisiting Roman Mithraic Cosmology. In: Abbott, B. P. (ed.). *Inspiration of Astronomical Phaenomena VIII: City of Stars, 7-12 July 2013*. ASP Conference Series. Vol. 501. San Francisco: Astronomical Society of the Pacific, p. 233-246.
- Beck, R. 1998. The Mysteries of Mithras: a New Account of Their Genesis. *The Journal of Roman Studies*, 88, p. 115-128.
- Beck, R. 2006. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*. Oxford: Oxford University Press.
- Blawatsky, W., Kochelenko, G. 1966. *Le Culte de Mithra sur la côte septentrionale de la mer Noire*. Leiden: Brill.
- Borisov, B. D. 2010. *Diadovo. Vol. 2. The Sanctuary of the Thracian Horseman and Early Byzantine Fortress*. Varna: Zograf Publishing.
- Boteva, D. 2005. Soldiers and Veterans Dedicating Votive Monuments with a Representation of the Thracian Horseman within The Provinces of Lower Moesia and Thrace. In: Mirković, M. (ed.). *Römische Städte und Festungen an der Donau*. Akten der Regionalen Konferenz, 16-19 Oktober 2003. Beograd, S. 199-210.
- Bottez, V. 2018. Mithras in Moesia Inferior. New Data and New Perspectives. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58, p. 243-262.
- Chalupa, A. 2008. Seven Mithraic Grades: An Initiatory or Priestly Hierarchy. *Religio: revue pro religionistiku*, 16 (2), p. 177-201.
- Chalupa, A. 2016. The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: the Current State of Affairs. *Religio: revue pro religionistiku*, 24 (1), p. 65-96.
- Cumont, F. 1913. *Les mystères de Mithra*. Bruxelles: H. Lamertin, Libraire-Éditeur.
- Clauss, M. 1990. *Mithras: Kult und Mysterien*. Munich.

- Daniels, C. M. 1975. The Role of the Roman Army in the Spread and Practice of Mithraism. In: Hinnels, J. R. (ed.). *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*. Manchester, p. 459-474.
- Garbsch, J. 1985. Das Mithraeum von Pons Aeni. *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 50, S. 355-462.
- Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia: National Institute of Archaeology with Museum Ruse.
- Gillam, J. P., MacIvor, I. 1954. The Temple of Mithras at Rudchester. *Archaeologia Aeliana Series*, 4 (32), p. 176-219.
- Gordon, R. L. 2001. Ritual and Hierarchy in the Mysteries of Mithras. *Antigüedad, Religiones y Sociedades*, 4, p. 245-274.
- Gordon, R. L. 2004. Small and Miniature Reproductions of the Mithraic Icon: Reliefs, Pottery, Ornaments and Gems. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 259-283.
- Gordon, R. L. 2009. The Roman Army and the Cult of Mithras: a Critical View. In: Le Bohec, Y., Wolff, C. (eds.). *L'armée romaine et la religion*. Actes du 4e congrès de Lyon, 26-28 oct. 2006, Lyon-Paris: Collection CEROR, p. 379-450.
- Gordon, R. L. 2017. Cosmic Order, Nature, and Personal Well-Being in the Roman Cult of Mithras. In: Hintze, A., Williams, A. (eds.). *Holy Wealth: Accounting for this World and the Next in Religious Belief and Practice*. Festschrift for John R. Hinnells (Iranica 24). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, p. 93-130.
- Hensen, A. 2013. *Mithras. Der Mystrienkult an Limes, Rhein und Donau*. Aalen: Stuttgart Theiss, Konrad.
- Horn, H. G. 1994. Das Mainzer Mithrasgefäß. *Mainzer Archäologische Zeitschrift*, 1, S. 21-66.
- Hunter, F., Henig, M., Sauer, E., Gooder, J. 2016. Mithras in Scotland: A Mithraeum at Inveresk (East Lothian). *Britannia*, 47, p. 119-168.
- Karasiewicz-Szczypiorski, R. 2018. Mithraea in Scythia and Taurica. In: Klenina, E. Ju. (ed.). *Novae. Studies and Materials VI. Sacrum et profanum*. Poznań: Instytut Historii UAM, p. 189-200.
- Krapivina, V. V. 1997. About the Cult of Tauroctonus Mithra in Olbia. In: Roman, P. I. (ed.). *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations. I. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, Constanța, Mangalia, Tulcea, 20-26 May 1996*. Bucharest: Institutul Român de Tracologie, p. 80-90.
- Królczyk, K. 2009. *Veteranen in den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.-3. Jh. n. Chr.)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Łajtar, A. 2015. Another Greek Inscription from Novae (Lower Moesia) Associated with *pastus militum*. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, p. 277-288.
- Merkelbach, R. 1995. Das Mainzer Mithrasgefäß. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 108, S. 1-6.
- Moga, V. 1974. Noi monumente sculpturale descoperite la Apulum. *Apulum*, 12, p. 591-599.
- Najdenova, V. 1989. Mithraism in Lower Moesia and Thrace. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Berlin, New-York: W. de Gruyter, S. 1397-1422.
- Najdenova, V. 1999. Le culte de Mithra à Novae (Mésie Inférieure). In: Bülow, von G., Milčeva, A. (eds.). *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1.-5. September 1998)*. Sofia, p. 117-120.
- Ivantchik, A. I., Krapivina, V. V. 2007. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*, 37, p. 219-242.
- Rostovtzeff, M. I. 1923. Une tablette votive thraco-mithriaque du Louvre. *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des inscriptions et belles-lettres de l'Institut de France*, 13, p. 385-415.
- Rostovtzeff, M. I. 1934. Das Mithraeum von Dura. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 49, S. 180-207.
- Rostovtzeff, M. I., Bellinger, A. R., Brown, F. E., Welles, C. B. 1952. *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth Season of Work, 1935-1936*. Part III. The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum. New Haven: Yale University Press.
- Saprykin, S. Yu. 1995. A Head of Mithras from the Tauric Chersonesus. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 1 (3), p. 324-333.
- Sarnowski T., Savelja, O. Ja. 2000. *Balaklava. Römische Militärstation und Heiligtum des Jupiter Dolichenus*. Warschau.
- Shepherd, J. D. 1998. *The Temple of Mithras, London: excavations by W. F. Grimes and A. Williams at the Walbrook*. London: English Heritage.
- Speidel, M. P. 1980. *Mithras-Orion. Greek Hero and Roman Army God*. Leiden: Brill.
- Szabó, C. 2013. The Mithraic Statue of Secundinus from Apulum. *Revista doctoranzilor in istorie veche și arheologie*, 1, p. 45-64.
- Tomas, A., Lemke, M. 2015. The Mithraeum at Novae Revisited. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, p. 227-247.
- Toynbee, J. M. C. 1986. *The Roman Art Treasures from the Temple of Mithras*. London.
- Wulfmeier, J.-C. 2004. Ton, Steine, Scherben – Skulpturen und Reliefkeramiken aus dem Mithraeum von Bornheim-Sechtem. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 89-94.